

Stanisław Tworek

Podręczniki J. A. Komeńskiego w szkołach różnowierczych Rzeczypospolitej (XVII-poł.XVIII w.)

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki
Humanistyczne 29, 85-93

1974

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Instytut Historii Wydziału Humanistycznego UMCS

Stanisław T W O R E K

**Podręczniki J. A. Komeńskiego
w szkołach różnowierczych Rzeczypospolitej (XVII—poł. XVIII w.)**

Учебники Я. А. Коменского в иноверческих школах Польши
(XVII — половина XVIII в.)

Manuels de J. A. Komenský (Comenius) dans les écoles dissidentes
en Pologne du XVIIe jusqu'à la moitié du XVIIIe s.

Działalność J. A. Komeńskiego w czasie jego pobytu w Polsce w latach 1628—1656 jest stosunkowo dobrze znana dzięki pracom A. Danysza¹, S. Tynca², w szczególności zaś Ł. Kurdybachy.³ Zupełnie inaczej przedstawia się kwestia korzystania przez szkoły różnowiercze (tylko one wówczas mogły to czynić) z jego podręczników, zarówno w okresie życia wielkiego reformatora oświaty, jak i po r. 1670. W r. 1921 A. Danysz wspominał ogólnie, iż „podręczniki szkolne Komeńskiego bardzo rychło dostały się do szkół dyssydenckich w Polsce”.⁴ On też podkreślił trudności w rozszyfrowaniu rzeczywistego funkcjonowania dzieł Komeńskiego, pisząc: „Co z Januy robiono w praktyce w nauce szkolnej, a zwłaszcza w szkołach polskich, trudno dzisiaj powiedzieć. Niektórzy [...] upatrywali w książce Komeńskiego tylko łatwiejszy sposób uczenia łaciny”.⁵ W 35 lat później, S. Truchim podejmując oryginalny i trudny temat, wymienił miejscowości, w których istniały średnie szkoły kalwińskie (Wilno, Kiejdany, Słuck) oraz średnie (Toruń, Gdańsk, Elbląg) i mniejsze szkoły luterzańskie. W zakładach tych korzystano z podręczników interesującego nas reformatora. Autor tenże, po przypomnieniu trzech konkretnych przykładów, pisał: „Można więc stwierdzić, że szkoły różnowiercze w Polsce wszystkich wy-

¹ A. Danysz: *Jan Amos Komeński w Polsce* [w:] *Studia z dziejów wychowania w Polsce*, Kraków 1921.

² S. Tync: *Szkoła w Lesznie w okresie Renesansu (1555—1656)* [w:] *Sesja Naukowa w Lesznie*, Wrocław 1957.

³ Ł. Kurdybacha: *Jan Amos Komeński w Polsce (1628—1656)* [w:] *Sesja Naukowa w Lesznie*, Wrocław 1957, *id.*; *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, Warszawa 1957.

⁴ Danysz: *op. cit.*, s. 305.

⁵ *Ibid.*, s. 320.

znań przyjęły podręczniki Komeńskiego".⁶ Było to stwierdzenie trochę „na wyrost”, gdyż nie poparte konkretnymi badaniami. Przed współczesnym badaczem tego problemu piętrzą się trudności, spowodowane przede wszystkim małą ilością dochowanych i poznanych ordynacji szkolnych wraz z rozkładami zajęć tzw. *series lectionum*. Ten typ źródła należy do dość rzadkich.

Wśród zakładów oświatowych różnowierców w Polsce szczególne pod tym względem miejsce zajmuje gimnazjum braci czeskich w Lesznie. Tutaj przecież objął Komeński obowiązki nauczyciela i konrektora. Przez pierwszych kilka lat pracował głównie nad przygotowaniem podręczników dla nowej zreformowanej szkoły czeskiej (po odbudowie państwowości) i nad nową dydaktyką dla różnych szczebli kształcenia. Nauczając w Lesznie mógł Komeński dokładnie zapoznać się ze wszystkimi brakami ówczesnego szkolnictwa. Tutaj też dojrzały wysiłki zmierzające do zmiany niekorzystnej sytuacji i podjęcia kroków reformatorskich. Wyrazem tego były prace nad podręcznikami. Gimnazjum w Lesznie było więc dla niego swoistym warsztatem doświadczalnym, gdzie mógł weryfikować swoje koncepcje i założenia.

W r. 1631 ukazał się w Lesznie i w Gdańsku z polską wersją jeden z najsłynniejszych podręczników *Janua linguarum reserata*. W szerokiej opinii zyskał on uznanie jako podręcznik do nauczania łaciny, a następnie języków narodowych. Było to jednak uproszczenie, gdyż *Drzwi języków otworzone* były również praktycznym wcieleniem zasady, by uczyć realnej wiedzy, a nie tylko oderwanych, abstrakcyjnych pojęć w języku niezrozumiałym dla uczniów. W stu tytułach i tysiącu zdań wykazał Komeński związek między nauką języka łacińskiego (a następnie narodowych) i rzeczy. Nie było takiej dziedziny życia i nauki, którymi by się autor nie interesował. W nauce o człowieku nie pominął też instytucji małżeństwa. Dla zrozumienia *Drzwi języków* niezbędne też były reguły gramatyczne, choćby w elementarnym zakresie. Temu służyła *Gramatyka łacińska* wydana też w 1631 roku. Drugie wydanie *Janua* w Gdańsku u Andrzeja Hünefelda w r. 1633 miało już wersję trójjęzyczną: łacińską, niemiecką i polską. Tłumaczenia na język niemiecki dokonał Jan Mochinger, rektor gimnazjum gdańskiego, a na język polski Andrzej Węgierski, znany historyk polskiej reformacji i długoletni minister we Włodawie. W praktyce podręcznik ten okazał się za trudny dla chłopców nie mających żadnego przygotowania do nauki języka łacińskiego. Ażeby ich do niego przyzwyczaić zdecydował się wydać wstępny podręcznik do *Janua*, któremu postanowił dać tytuł *Vestibulum*.⁷

⁶ S. Truchim: *Podręczniki Jana Amosa Komeńskiego w Polsce do połowy XIX wieku*, „Studia Pedagogiczne”, t. III (1956), s. 58.

⁷ Ł. Kurdybacha: *Jan Amos Komeński w Polsce*, s. 125.

Wydane w r. 1633 w Gdańsku u Dawida Fryderyka Rhetiusa *Vestibulum* z polską wersją A. Węgierskiego⁸ i *Janua* stały się najbardziej popularnymi podręcznikami. Wywołały duże wrażenie, a nazwisko ich autora stało się sławne. Zewsząd napływały słowa uznania. Komeński specjalnie tylko dla szkoły w Lesznie opracował jeszcze wiele podręczników. Wydany w r. 1633 *Physicae synopsis* stanowił podręcznik całego przyrodoznawstwa. Do znanych kompendiów należały też: *Geometria* z naciskiem na miernictwo, *Kosmografia*, *Prima philosophia* oraz *Historia świecka czyli polityczna*, urywająca się na dziejach państw starożytnych. Podręczniki te wskazują, jak dalece posunął się Komeński w swej reformie programu szkolnego. „Program jej z ograniczonym nauczaniem łaciny oraz z fizyką, astronomią, matematyką, geografiją i historią — przypominał raczej późniejsze gimnazja realne niż stare szkoły humanistyczne”.⁹

Trzeba wreszcie wspomnieć o poprawionej wersji *Vestibulum* i *Janua*, a mianowicie o *Orbis sensualium pictus*. Podręcznik był rezultatem pobytu autora w Saros Patak w Siedmiogrodzie w latach 1650—1654, z którego władcą Jerzym II Rakoczym wiązał Komeński nadzieje na odbudowę państwowości czeskiej. *Świat w obrazach* uchodził powszechnie za najlepszy jego podręcznik. Metoda pogładowa znalazła tu logiczne rozwinięcie w ilustracjach.

Popularność szkół humanistycznych (takimi były również zakłady oświatowe różnowierców w Polsce) sprawiły, iż głównie podręczniki *Janua* i *Vestibulum*, a następnie *Orbis pictus* były szeroko znane w gimnazjach różnowierczych (jako podręczniki głównie do nauki języka łacińskiego). One to głównie świadczyły o oddziaływaniu systemu pedagogicznego Komeńskiego na ówczesne szkolnictwo.

Poza Leszmem podręczniki Jana Amosa znalazły dość znaczne zastosowanie w szkołach innych kierunków reformacji polskiej. Można wątpić, czy istotnie *Drzwi języków* zostały najszybciej wprowadzone do gimnazjum toruńskiego.¹⁰ Zaczęły one na dobre utrzymywać swoją pozycję w latach pięćdziesiątych XVII stulecia, chyba równocześnie w najwyżej zorganizowanym na ziemiach polskich szkolnictwie luterańskim oraz kalwińskim.

Z luterańskim gimnazjum w Elblągu związany był Komeński bezpośrednio. W ciągu roku 1644/45 był w nim zatrudniony jako nauczyciel filozofii w wymiarze 8 godzin tygodniowo. Udzielał też, jak wiadomo, prywatnie lekcji synowi Piotra Kochlewskiego, sędziego brzesko-litewskiego.

⁸ W. Osińska: *Jan Amos Komeński w Polsce. Repertorium prac Komeńskiego znajdujących się w polskich księgozbiorach*, Wrocław 1972, s. 67.

⁹ Ł. Kurdybacha: *Jan Amos Komeński w Polsce*, s. 127.

¹⁰ Ł. Kurdybacha: *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*.

Zwolennikiem jego poglądów i metod nauczania był tu burmistrz i scholarcha szkoły Jan Coy. On to, wbrew niechętnemu stanowisku wobec reform rektora gimnazjum Michała Myliususa i konrektora Jana Cramera, spowodował nie tylko objęcie przez Komeńskiego funkcji nauczyciela, ale przede wszystkim wprowadzenie na trwałe do nauczania jego podręczników.¹¹ Od r. 1652, tj. od daty objęcia funkcji rektora gimnazjum przez Joachima Pastoriusa, poglądy dydaktyczne Komeńskiego znalazły tu szerokie zastosowanie. Obiecywał to zresztą publicznie nowy zwierzchnik szkoły w czasie swej introdukcji. Odtąd Komeński stał się w Elblągu popularny. W katalogu lekcji opublikowanym przez rektora gimnazjum Jana Sartoriusa w r. 1699 do nauki gramatyki języka łacińskiego w klasie piątej przeznaczony był *Vestibulum* wraz z gramatyką Jana Rheniusa. Również w klasie czwartej, w której gramatyka łacińska była nadal podstawowym przedmiotem, spotykamy *Orbis pictus*.¹² Podobnie miało też być i w początkach XVIII w. W sumie, o recepcji poglądów pedagogicznych Komeńskiego w tym gimnazjum, w którym przecież nauczał, wiemy bardzo niewiele. Świadczyło to m. in. o tym, jak trudno było wyrugować stare metody werbalno-pamięciowe z rutyny szkolnej nauczycieli. Na to trzeba było jeszcze wiele czekać.

W gdańskim gimnazjum akademickim poglądy Wielkiego Czecha zrealizowała częściowo reforma z r. 1653 Jana Maukisch. Jego *Kurtzer Begriff* „zawiera wiele doniosłych myśli pedagogicznych, prawie wiernie przeniesionych z prac Komeńskiego”.¹³ W myśl postulatów jego reformy do roli podstawowego podręcznika do nauki języka łacińskiego urastał *Vestibulum*, w klasach zaś wyższych funkcje te spełniały *Janua* i *Orbis pictus*. Przy przeprowadzaniu reformy nauczania rektor gdański korzystał z prac przeznaczonych dla gimnazjum sierakowskiego: *Scholae latinae vestibulum*, *Character virtutum* i *Janua*. Dzięki przeprowadzonej reformie J. Maukisch stał się w Gdańsku bojownikiem metody pogładowej Komeńskiego.¹⁴ Zapewne od tego czasu jego podręczniki zadomowiły się tu na dobre. W r. 1686 za scholarchatu Krystyna Schroedera w klasie czwartej używano *Vestibulum*, oczywiście do nauki języka łacińskiego.¹⁵ Najprawdopodobniej w ciągu pierwszej połowy XVIII w. podręczniki Komeńskiego były traktowane w gimnazjum gdańskim jako podstawowe.

Podręczniki Jana Amosa miały również szerokie zastosowanie w pol-

¹¹ M. Pawlak: *Dzieje gimnazjum elbląskiego w latach 1535—1772*, Olsztyn 1972, s. 48.

¹² *Ibid.*, s. 129 i n.

¹³ K. Kubik: *Komeński a Gdańsk*, „Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. III, cz. 2 (1957), s. 21.

¹⁴ *Ibid.*, s. 24.

¹⁵ J. Łukasiewicz: *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794*, t. I, Poznań 1849, s. 420 i n.

skich szkołach prywatnych w Gdańsku w ciągu drugiej połowy XVII i w XVIII w., dzięki, jak wspominaliśmy, tłumaczeniu na język polski *Janua* i *Vestibulum. Drzwi języków otworzone* i *Nasiennik języków i umiejętności wszelkiej* stały się szeroko stosowanymi podręcznikami do nauczania polszczyzny. Zwłaszcza pierwszy z nich z racji swych ogólnych walorów „przypadł do gustu nauczycielom polskich szkół prywatnych, którzy korzystali z tego podręcznika w swych szkołach”¹⁶. W drugiej połowie XVII w. w programie szkoły parafialnej przy kościele św. Barbary znajdowała się *Janua linguarum*, a w szkole przy kościele św. Katarzyny w r. 1678 w dwóch niższych klasach były używane dwa podręczniki: *Janua* i *Orbis pictus*¹⁷. Jeszcze w r. 1772 w programie szkoły parafialnej św. Barbary zasadniczym podręcznikiem był *Świat w obrazach*, w wersji łacińskiej i polskiej.

Warto również zaznaczyć, iż z oficyny drukarskiej Andrzeja Hünefelda w Gdańsku w latach 1633, 1637, 1640, 1641, 1642, 1643 i 1648 wychodziły kolejne wydania *Janua*. Jeszcze w r. 1735 ukazało się tu nowe wydanie *Vestibulum*. Nie ulega przeto wątpliwości, iż w Gdańsku Komeński „miał sporo przyjaciół i gorących zwolenników”¹⁸.

Gimnazjum toruńskie Jan Amos cenił bardzo wysoko. Znany jest szeroko fakt skierowania tu w r. 1636 dwóch uczniów z czeskich Budziejowic. O popularności jego podręczników w tej szkole świadczył katalog lekcji wydrukowany w r. 1668 za rektora Ernesta Königa (1667—1681). W klasach od ósmej do czwartej zasadniczym podręcznikiem był *Świat w obrazach*, w szóstej zaś i dalszych klasach przybywała *Janua*, oprócz oczywiście podręczników innych autorów. Miał to być program typowego gimnazjum humanistycznego. „Sympatycznym jego rysem jest korzystanie z najlepszych, wypróbowanych podręczników dawnych, [...] ale także i z nowoczesnych, stanowiących ostatni wyraz postępu, jak książki Komeńskiego [...]”¹⁹. W wielu innych katalogach i planach lekcyjnych wydanych w odrębnych drukach nie są wymieniane interesujące nas podręczniki. Niemniej jednak sądzić należy, iż w tym przypadku nie zaszły poważniejsze zmiany aż do połowy XVIII stulecia.²⁰ Można też z faktu milczenia źródeł wysnuć i inne spostrzeżenie. Ostatnio L. Witkowski wyraził pogląd o nietrwałym (w późniejszym czasie) wpływie Komeńskiego na nauczanie początkowe łaciny w tymże gimnazjum.²¹ Zainteresowania

¹⁶ K. Kubik: *Polska szkoła prywatna w dawnym Gdańsku (od XVI do połowy XIX w.)*, Gdańsk 1963, s. 145.

¹⁷ *Ibid.*, s. 122.

¹⁸ J. Lechicka: *Głos w dyskusji [w:] Sesja Naukowa w Lesznie*, s. 263.

¹⁹ S. Tync: *Dzieje gimnazjum toruńskiego*, t. II, Toruń 1949, s. 196.

²⁰ S. Salmonowicz: *Toruńskie gimnazjum akademickie w latach 1681—1817. Studium z dziejów nauki i oświaty*, Poznań 1973, s. 115.

²¹ L. Witkowski: *Nauka łaciny i greki w toruńskim gimnazjum akademickim*

pedagogiką Komeńskiego wygasnąć miały w Toruniu ok. 1675—1685 r. Czy tak było rzeczywiście, trudno przesądzać.

Poza szkołą w Lesznie największym powodzeniem i wzięciem cieszyły się podręczniki Komeńskiego w gimnazjach kalwińskich zarówno na obszarze prowincji małopolskiej, jak i litewskiej. Do niedawna wpływ Komeńskiego na małopolskie szkolnictwo kalwińskie był zupełnie nie znany. W świetle ostatnich badań okazuje się, że wpływowi temu zawdzięczało wiele — ze względu na podręczniki, metody nauczania oraz osobiste oddziaływanie — gimnazjum całej prowincji małopolskiej istniejące w Bełżycach — własności Pawła II Orzechowskiego w latach 1618—1656.

Gimnazjum w Bełżycach posiadało cztery klasy. Nauka odbywała się w nich przez cały tydzień rano i po południu. W klasie I zwanej *vestibularis* w ciągu trzech dni tygodnia w godzinach od 7 do 10 odczytywano kolejne części *Vestibulum*, wyjaśniano gramatykę, powtarzano głośno podstawowe słowa oraz odmieniano je przez przypadki, stopnie i czasy. Uczono również praktycznego zastosowania przyswojonego słownictwa do formowania zdań i sentencji. Po południu w godzinach od 14 do 16 oprócz wspomnianego podręcznika włączano do nauczania inne teksty (*Disticha moralia* Katona albo *Satellitium animae* J. L. Vivesa). W klasie II zwanej *janualis* w okresie czterech dni tygodnia w godzinach od 7 do 10 odczytywano kolejne partie *Janua linguarum reserata*, sprawdzano gramatykę i słówka oraz naśladowano przytaczane przykłady i poprawiano je. W godzinach popołudniowych od 14 do 16 wykładano słownictwo *Janua*, prozodję oraz *Disticha moralia* Katona. W klasie III, zwanej *atrialis seu rhetorica* w ciągu dwóch dni tygodnia w godzinach rannych od 7 do 10 wyjaśniano praktyczne ćwiczenia z *Janua* i nauczano sposobów przedstawiania prostych i złożonych tematów. Po południu zaś w godzinach od 13 do 16 nauczano na pamięć reguł czy podstaw retoryki z *Janua*, czytano i wyjaśniano historyjki według rozdziałów tegoż podręcznika. W klasie IV, najwyższej, zwanej *palatii*, w okresie trzech dni tygodnia obowiązywał w dalszym ciągu wykład *Janua* metodą, jak to podkreślano, realną lub naukową (dociekania wraz z przejściem do filozofii, przyrody, sztuki i moralności według porządku zawartego w *Janua*). Po południu w tych dniach obowiązywały zwykłe ćwiczenia praktyczne z tegoż podręcznika. Z poszczególnych rozdziałów *Janua* tworzone pojedyncze lub liczne mowy. Mogły one być zadawane do wyuczenia się (na pamięć), jak również stanowić przedmiot publicznych deklamacji. Wybór danego tematu powinien być podyktowany zdolnościami uczniów.²²

kim w XVI—XVIII w. [w:] *Księga pamiątkowa 400-lecia gimnazjum toruńskiego*, t. I, Toruń 1972, s. 105 i n.

²² S. Tworek: *Program nauczania i prawa gimnazjum kalwińskiego w Bełżycach z 1653 roku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XII, s. 226 i n.; *id.*;

W wielu gimnazjach kalwińskich na Litwie podręczniki Jana Amosa były powszechnie używane, szczególnie w drugiej połowie XVII w. Zapewnienie S. Truchima, iż „szkoły średnie w Wilnie, Kiejdanach i Słucku używały w XVII i XVIII wieku do nauki języka łacińskiego *Vestibulum Komeńskiego*”²³, nie jest poprawne. Autor oparł się w tym przypadku zupełnie na stwierdzeniach J. Łukaszewicza.²⁴ W świetle ostatnio odnalezionych *series lectionum* kwestie te poznać możemy bardziej dokładnie. W gimnazjum kiejdańskim zapewne od r. 1647 obowiązywały podręczniki Jana Amosa. Na sesji kiejdańskiej w 1653 r. domagano się, by program zajęć był przestrzegany i zobowiązywano nauczycieli, by był on dla każdej z klas odrębnie napisany i przybity do ściany w danym audytorium.²⁵ Po okresie upadku szkoły spowodowanym wydarzeniami wojennymi lat 1655—1660, już w r. 1683 na sesji zboru kiejdańskiego czytane były lekcje poszczególnych klas i prawa szkolne. Ten właśnie katalog zatwierdzony przez synod prowincjonalny w dwa lata później (1685), udało się nam odnaleźć. W świetle tego programu rolę podstawowego podręcznika w klasie II spełniał *Vestibulum*.²⁶ W tej klasie również zachowane zostały *Rozmówki szkolne* Mathurina Cordiera. Program klasy I, najwyższej, był szeroko rozbudowany. Królował tu podręcznik *Janua linguarum reserata*. Poświęcano mu 3 dni w tygodniu. W poniedziałek w godzinach przedpołudniowych *Drzwi języków* traktowano nie tylko „*per partes recitatur, memoriae domi mandata*”, ale także „*explicaturque per quaestiones ac difficultium verborum explicationes ad meliorem intellectum*”.²⁷ Podobnie było w czwartki i piątki. Uczono więc nie tylko pamięciowego opanowania materiału, ale również jego pełnego rozumienia i wyjaśniania dla „ulepszenia umysłu”.

Z r. 1685 posiadamy też fragment katalogu lekcji gimnazjum zabłudowskiego. Posiadało ono wówczas cztery klasy i liczyło 28 uczniów. Oprócz *Dystychów* Katona i *Dialogów świętych* S. Castelliena, używano tu szeroko *Vestibulum*. O innych podręcznikach Komeńskiego nie ma wzmianki. Wspomniana szkoła była owocem zabiegów prowincji małopolskiej i litewskiej w r. 1654 i rektora Krzysztofa Pandłowskiego.²⁸

Zupełnie podobnie jak w Kiejdanach przedstawiała się kwestia korzy-

Działalność oświatowo-kulturalna kalwinizmu małopolskiego (połowa XVI — połowa XVIII w.), Lublin, 1970, s. 191 i n.

²³ S. Truchim: *op. cit.*, s. 57.

²⁴ J. Łukaszewicz: *op. cit.*, s. 377.

²⁵ S. Tworek: *Programy nauczania i prawa gimnazjum kalwińskiego w Kiejdanach z lat 1629 i 1685*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XV, s. 229.

²⁶ *Ibid.*, s. 234.

²⁷ *Loc. cit.*

²⁸ S. Tworek: *Zabiegi wokół utworzenia kolegium pro alumnis dla kalwinów małopolskich i litewskich* [w:] *Polska w Europie*, Lublin 1968, s. 158.

tania z interesujących nas podręczników w gimnazjum słuckim. Jak do-
 tąd, jesteście tylko w posiadaniu fragmentów egzaminacyjnych dla uc-
 niów I klasy szkoły z r. 1693. W grupie wyższej tej klasy złożonej z trzech
 uczniów w dziale *memoriae mandabant* znalazł się m. in. 25 rozdział z *Ja-
 nua*, zaś *excerpebant* różne słowa z tegoż podręcznika. W grupie niższej
 liczącej 6 uczniów, podobnie jak w wyższej, w dziale *recitarunt memo-
 riter* obowiązywał 25 rozdział *Janua* i szeroka znajomość słownictwa.²⁹
 Najprawdopodobniej w wymienionych gimnazjach litewskich niewiele
 pod tym względem się zmieniło w pierwszej połowie XVIII w. W okresie
 Komisji Edukacji Narodowej nie spotykamy w szkołach kalwińskich pod-
 ręczników wielkiego reformatora szkolnictwa. W programie gimnazjum
 kiejdańskiego z r. 1785 kompendia J. A. Komeńskiego nie zostały wymie-
 nione.³⁰

Czy rzeczywiście podręczniki Komeńskiego były używane w szkole ra-
 kowskiej, nie wiemy. Najprawdopodobniej jednak *Vestibulum* i *Janua*
 zawędrowały do Rakowa w ostatnich latach jego istnienia.³¹

Krąg oddziaływań Komeńskiego, głównie poprzez jego podręczniki,
 ograniczał się tylko do szkół różnowierczych (oczywiście w interesującym
 nas czasie) i to w niejednakowym stopniu. Głównie chyba tą drogą prze-
 noszona była, ale w mniejszym stopniu i często nieświadomie, jego me-
 toda pedagogiczna. Wątpliwości A. Danysza sprzed 50 lat nie udało się
 w pełni rozwikłać. Trudno jest też traktować jednolicie szkolnictwo róż-
 nowiercze. Nie jest bowiem rzeczą przypadku, iż największym wzięciem
 poza szkołą w Lesznie, podręczniki te cieszyły się w gimnazjach kalwiń-
 nów małopolskich i litewskich. Spory i polemiki religijne w obozie różno-
 wierców nie pozostały bez wpływu na szkoły i używane w nich podręcz-
 niki. W gimnazjach kalwińskich (w świetle poprzednich spostrzeżeń) w
 większym też stopniu stosowano metody pedagogiczne czeskiego reforma-
 tora szkolnictwa. Szkoły katolickie w Polsce do połowy XVIII w. odrzu-
 ciły zupełnie podręczniki Komeńskiego, oczywiście z tej racji, że autor ich
 był heretykiem.

Dużo jest racji w stwierdzeniu, iż „w praktyce życia szkoły pozostał
 Komeński przede wszystkim znakomitym filologiem, którego ceniono głów-
 nie w związku z metodą nauczania początkowego łaciny”.³² Jest również
 prawdą, że jego podręczniki opracowane zgodnie z jego zasadami dydak-

²⁹ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, ERS-148 (Album scholae
 slucensis 1640—1782), s. 47 i n.

³⁰ S. Tworek: *Wpływ Komisji Edukacji Narodowej na szkolnictwo kalwiń-
 skie w Wielkim Księstwie Litewskim* [w:] *Ze studiów nad Komisją Edukacji Naro-
 dowej i szkolnictwem na Lubelszczyźnie*, Lublin 1973, s. 232.

³¹ Ł. Kurdybacha: *Z dziejów pedagogiki ariańskiej*, Warszawa 1958, s. 53.

³² S. Salmonowicz: *op. cit.*, s. 101.

tycznymi przyczyniły się do powolnego unowocześnienia samego procesu nauczania. Wielka w tym rola przypadła szkolnictwu różnowierzemu i na tym m. in. polega jego historyczna doniosłość.

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья в основном посвящена вопросам распространения учебников Коменского в средних иноверческих школах Речи Посполитой. В 50-е годы XVII в. все средние школы (кроме гимназии в Лешно) широко ввели в свои программы обучения такие учебники Я. А. Коменского как *Janua* и *Vestibulum* (Эльблонг 1652, Гданьск и Белжице 1653). Этот процесс продолжался до середины XVIII в., т.е. до времени, когда учебниками чешского просветителя стали пользоваться также средние католические школы. Они также были введены в частных школах Гданьска, в том числе при обучении польскому языку. Учебники Коменского служили не только облегчению преподавания латинского языка, но в основном содержали сведения о реальном мире. По-видимому, благодаря этим учебникам дидактическая система чешского реформатора школы распространялась и в иноверческих школах.

R É S U M É

Après avoir présenté l'état des recherches, l'auteur s'occupe surtout du problème de propagation des manuels de J. A. Komenský (Comenius) dans les écoles secondaires dissidentes en Pologne. Dans les années 50 du XVIIe s., à côté du lycée à Leszno, d'autres écoles secondaires ont introduit „*Janua*” et „*Vestibulum*” plus largement dans leurs programmes d'enseignement (Elbląg en 1652, Gdańsk et Belżyce en 1653). Cet état avait duré certainement jusqu'à la moitié du XVIIIe s., quand les écoles secondaires catholiques (surtout piaristes) ont commencé d'utiliser ces manuels. C'étaient également les écoles privées à Gdańsk qui s'en servaient, p. ex. à l'enseignement de la langue polonaise. Ces manuels non seulement facilitaient l'étude du latin, mais surtout ils faisaient connaître les informations sur le monde réel. Grâce à ces ouvrages, le système didactique du réformateur tchèque de l'enseignement entraînait sans doute les écoles dissidentes.